

ÜNAL Fatih, **AYNEDDİN AHMEROV'UN KAZAN TARİHİ**

Karadeniz Dergisi Yayınları, Ankara 2009, 184 s+Ekler, ISBN 978-975-8951-55-0

Ergin AYAN*

Kazan Hanlığı, Altınordu hükümdarlarından Celâlettin bin Toktamış (1377-1395)'in oğlu, eski Altınordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, İdil (Volga) veya Kama Bulgarları ülkesinde 1437'de kurulmuştur. Uluğ Muhammed Han 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altınordu hükümdarı olarak Saray'da bulundu. Fakat tahtını küçük Muhammed'e kaptırarak Kırım'a gitti, orada da tutunamayınca Bulgar ülkesine gelerek Kazan Hanlığı'nı kurdu. Bu devlet aşağı yukarı bugünkü Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan Cumhuriyetleri ile Vot (Udmurt), Mari (Çişmiş) muhtar ülkelerini eski Simbir, Penza, Perm, Viyatka, Nijni-Novgorod, Şamar, Sarı-tav (Saratov), Sarı-tin (Tsaritsin), Tambov ve Ryazan vilayetlerinin bazı kısımlarını içine alıyordu. Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astarhan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin oturduğu ülkeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı bulunuyordu. Ahalinin esas kısmını başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile doğudan zaman zaman buraya göç eden Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve Slav kavimlerinin yayılmasına karşı onlarla kader birliği yapmış olan Mordva, Çirilmiş, Ar ve bunun gibi Fin boyları teşkil ediyordu.

Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi adını taşıyan kitapta, Kazan Türklerinin İdil Bulgarları ile aynı etnik kökenden geldikleri ve Kazan Hanlığı'nın İdil-Bulgar Devleti'nin devamı olduğu üzerinde durulmakta, Kazan Türklerinin Ruslarla münasebetleri ve mücadeleleri de anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra Tatarlar arasında birlik ve beraberliğin olmamasından, sultanlar arasındaki taht kavgalarından ve ihanetlerden bahsedilerek, düşmanla yapılan işbirliği sonunda milletin ve devletin parçalanmasının sebepleri gözler önüne serilmiştir.

Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi adlı eser Yrd. Doç. Dr. Fatih ÜNAL tarafından günümüz Türkçe'sine aktarılmış ve gerekli yerlerde karşılaştırmalarla birlikte açıklamalar yapılmıştır. Cümlelerde anlam bütünlüğüne ve orijinal anlatımın bozulmamasına dikkat edilmiştir. Eser, Genel Türk Tarihi'nin önemli bir şubesini teşkil eden İdil-Ural bölgesi Türk-Tatar tarihine (Bulgar-Altınorda-Kazan Hanlığı) ışık tutan kayda değer bir araştırma ürünüdür. Tataristan başta olmak üzere Rusya Federasyonu'nun diğer bölgelerinde, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinde, Avrupa ülkelerinde ve diğer bölgelerde yaşayan Tatarların etnik yapısının, tarihinin ve kültürünün öğrenilmesinde eserin çok büyük bir katkısı olacaktır.

Eserde Prof. Dr. Elfine SIBGATULLİNA'nın sunuşu, Yrd. Doç. Dr. Fatih ÜNAL'ın önsözü ile birlikte kısaltmalar, kaynakları gösteren bibliyografya, dizin ve ekler bulunmaktadır.

Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi adlı eser iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Ahmerov'un hayatı, eserleri ve Kazan Tarihi'nin kaynakları hakkındadır. Burada Ayneddin Ahmerov'un Kazan vilayetine bağlı Zainsk kasabasının Naratlı köyünde 1864 yılında doğduğundan, eğitim hayatından ve öğretmenlik görevinden bahsedilmiştir. Ahmerov'un tarihçi, etnograf ve pedegog olduğu, arkeolojik araştırmalarda bulunduğu ve 10 Eylül 1911'de öldüğü belirtilmiştir.

Ahmerov'un makalelerinin bir kısmı Kazan Üniversitesi'nin Arkeoloji, Tarih ve Etnografya merkezli mecmuası *İzvestiya*'da yayınlanmıştır. *Uçebnik Russkoga Yazıka Dlya Tatar* (Tatarlar İçin Rus Dil Kitabı), *Russkiy Bukvar Dlya Tatar* (Tatarlar İçin Rus Alfabeti), *Arabskaya Azbuka* (Arap Alfabeti), 20. asrın başlarında en iyi ders kitaplarından biri olan *Uçebnik Po Kalligrafii* (Güzel Yazı Kitabı) ve Tatar tarihinde ilk kez eğitim araçlarının analiz edilmesi bakımından önemli olan *Kritika Bukvarey* (Alfabelerin Eleştirisi) adlı eserleri hususan önemlidir.

Kazan Tarihi'nin Kaynakları bölümünde Ahmerov'un kaynakların yetersizliğinden yakındığı görülmektedir. Ahmerov'un kitabının kaynaklarının Rus yıllıkları *Letopis* olduğu belirtilmiştir. Bu yıllıklar Voskresenskaya, Nikonovskaya, Novgorodskaya, Lvovskaya, Kostromskaya ve Sofiskaya'dır. Ahmerov, *Kazan Hanlığı Tarihi* ya da *Kazan Yıllığı* (*Kazanskiy Letopis*)'na bir çok yerde müracaat etmiştir. Knez Kurbskiy'in *Skazaniya Knyazy Kurbskago* (Knez Kurbskiy'in Destanı) adlı eserinden, Karl Fuks'un *Kratkaya İstoriya Goroda Kazani* (Kazan Şehrinin Kısa Tarihi), A.I. Lizlov'un *Skifskaya İstoriya* (İskif Tarihi), M. Rıbuskin'in *İstoriya Kazani* (Kazan Tarihi) adlı eserlerinden yararlandığı; Rıçkov, Zagoskin ve M. N. Pinegin'e de müracaat ettiği, batılı kaynaklardan İ. Anonimova'nın çevirdiği *Rerum Moscovitarum Commentarii* (Moskova Hakkında Notlar) adlı kitaptan yararlandığı belirtilmiştir.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Ahmerov, yerel kaynaklar olarak müellifi zikr edilmeyen, herhalde anonim olan *Dastân-ı Nesl-i Cengiz Han Hem Aksak Timur* ile müellifi Hüsâmettin b. Şerefeddin el-Müslîmî olan *Tevârîh-i Bulgariye* ve yazarı Şehâbeddin Mercânî olan *Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar* adlı eserlerden yararlanmıştır.

Eserin transkripsiyon ve karşılaştırma bölümü *Kazan Tarihi* adındadır. Bu kısım ise iki bölümde incelenmiştir. İlk kısımda Kazan'ın Bulgarlarla bağlarından, Kazan adından, şehrin tarihinden, geçmişinden, komşu kavimlerden ve onlarla münasebetlerinden, Kazan Hanlığı'nın İdil Bulgarlarının devamı olduğundan hatta tek bir devlet olduğundan bahsedilmektedir. Kazan Hanlığı'nın Bulgarların yıkılmasından sonra Bulgar topraklarında kurulduğu ve halkının da Bulgar halkı olduğu söylenmektedir. Kazan halkı için, Tatar denmesine karşı çıkılarak, Tatarların yaptığı zulümlerden bahsedilmekte, hatta bu zulümlerden Kazan halkının da etkilendiği belirtilerek, Kazan-Tatar ayrımı gözler önüne serilmektedir.

Kazan adının bir nehir isminden geldiği, Fin ve Türk kavimlerinin bölgedeki nehir adlarının sonuna “-zen, -san, -şan” ekleri verdikleri ve böylece Kazan adının ortaya çıktığı belirtilmektedir. Eski Kazan'ın Bulgarlara ait bir şehir olduğundan, imar yapısının Bulgarlara benzediğinden, Bulgarlardan kalan mezar taşlarından söz edilirken Tatarlar'ın, Bulgar Devleti'ni zayıflatınca Kazan şehrinin öneminin arttığı vurgulanmaktadır. Eski Kazanda bir asır kalındıktan sonra güvenlik ve ulaşım bakımından daha uygun yere Yeni Kazan'a göçüldüğü anlatılmaktadır.

Hanlığa dönüştükten sonra Kazan, Ruslarla, Altınordu ve onun diğer varisleri Astarhan, Kasım ve Nogaylarla münasebet içinde olmuştur. Çuvaş, Çirmiş (Mari) ve Ar (Udmurt) kavimleri hakkında bilgiler verilerek, Bulgarlara bağlı olan bu Türk-Fin kavimlerinin kendi istekleriyle Kazan'a tâbi oldukları belirtilmiştir. Kazan Devleti'nde uzun yıllar isyan etmeden yaşayan bu kavimlere din, dil özgürlüğü verilmiştir. Eserde bu özgürlüklerin verilmesinin bu kavimlerin Kazan'a bağlılığını arttırdığı öne sürülür.

Eserin ikinci kısmında Kazan Hanları, tahta çıkış sıralarına göre her biri ayrı başlık altında verilmiş ve dönemlerindeki siyasi gelişmeler ele alınmıştır. Eserde Kazan Hanları'nın tarihi Uluğ Muhammed Han ile başlamaktadır. Bundan önce Bulgar Emiri Abdullah Han'ın oğulları Altun Bek ve Alim Bek'den bahsedilmiştir. Fakat bilgiler yetersiz olduğu için Uluğ Muhammed başlangıç sayılmıştır. Uluğ Muhammed Han, Saray'dan Kazan'a geldiği zaman dağınık yaşayan Bulgarlar Tatar Hanı'nın etrafında toplanarak Kazan Hanlığı'nı oluşturmuşlardır. Uluğ Muhammed Han 1439 ve 1444-1445 yıllarında Rusya'ya yaptığı seferlerde Moskova Knezi Vasiliy'i esir almıştır.

Muhammed Han'dan sonra oğlu Mamuk Han tahta geçmiştir. Onun hükümdârlığı döneminde kardeşi Kasım'ın daha sonra kendi adıyla anılacak olan Mişçer Kalesi'ne kaçtığından ve burada Ruslarla işbirliği içinde olarak Kasım Hanlığı'nı kurduğundan bahsedilmekte, fakat Rus yıllıklarının bunu reddettiği eklenmektedir.

Mahmut Han'dan sonra tahta Halil Han geçmiş ama tahtta fazla kalamamış vefat etmiştir. Arkasında evlat bırakmadığı için Kardeşi İbrahim Han tahta geçmiştir. İbrahim Han döneminde Kasım Han, Rusların desteğiyle Kazan'a sefer düzenlemiş ama başarısız olmuştur. İbrahim Han döneminde beş kez Ruslar Kazan'a sefer düzenlemişlerdir. Son seferde Kazanlılar kayıplar vermişlerdir ve Rus esirler serbest bırakılmıştır.

İbrahim Han'ın vefâtından sonra Kazan'da taht kavgaları baş göstermiştir. Kazan halkı gruplaşarak hanları desteklemeye başlamışlardır. Bu çevreler Nogay, Moskova ve Kırım zümreleridir. Sonuçta Nogay zümresinin desteklediği İlham Han tahta çıkmış, böylece diğer taht varisleri Muhammed Emin ve Abdüllatif Rusya'ya sığınmıştır. İlham Han'ın zayıfladığı bir dönemde Muhammed Emin Rusların desteklediği bir orduyla Kazan'a girmiş ve İlham Han esir alınarak, Muhammed Emin tahta çıkarılmıştır. Böylece Kazan Rusların eline geçmiştir. Eserde bu olaylardan sonra Rus Knezi'nin “Bulgar Hükümdarı” unvanını aldığı belirtilmektedir. Bu dönemden sonra Kazan Hanlığı tam bağımsız değildir.

Muhammed Emin'in iktidarında Rus menfaatleri gözetilerek, Kazan halkına zulüm edildiğinden, halk Sibir Hanı Mamuk'tan yardım istemişlerdir. Mamuk Han Kazan'a geldiğinden, Muhammed Emin Rusya'ya kaçmıştır. Mamuk Han'ın aşırı mal-mülk ihtirasından dolayı Kazan halkı Moskova'ya elçi göndermiş ve Muhammed Emin'in kardeşi Abdüllatif'i han olarak istemiştir. Abdüllatif Kazan tahtına oturunca, bu dönemde güçlenen Kazan zümresini memnun edememiş, bunun üzerine Ruslar tarafından tahttan indirilerek abisi Muhammed Emin tekrar tahta çıkartılmıştır.

Muhammed Emin'in bu ikinci saltanı çok farklı olup, tam bir Rus düşmanı karakteri arz eder. Eserde “bu tutumun arkasında; Kazan yüksek zümresi ve abisi İlham Han'ın yıllardır Rusya'da esir bulunan ve daha sonra kendine eş aldığı kişi bulunmaktadır” denir. Bu dönemde Ruslar Kazan'a sefere çıkmış fakat 100 bin kişilik ordudan geriye 7000 kişi kalmıştır. Ruslar büyük bir felakete karşı karşıya kalmış, Kazan Hanlığı'nın Rus egemenliğinden çıktığı belirtilmiştir. Muhammed Emin'in ölümünden sonra Kazan tahtında Uluğ Muhammed Han hanedanı son bulmuştur.

Bundan sonra Kazan tahtı için Kırım ve Kasım hanlıkları devreye girmiştir. Ruslar Kasım Hanlığı'ndan Şah Ali'yi tahta çıkarmışlarsa da Muhammed Emin'in üvey kardeşi Sahip Giray, Kırım ordularının desteğini alarak Kazan'da tahta oturmuştur. Sahip Giray'ın Rus düşmanı olduğundan ve abisi Kırım Han'ı Muhammed Giray'la Ruslara büyük seferler düzenlediğinden bahsedilmektedir. Muhammed Giray ölünce Rusların tekrar büyük tehlike olduğu gözler önüne serilmiştir. Ruslar 1524'te Kazan'a büyük ordu sevk etmiştir. Sahip Giray tahta yeğeni Safa Giray'ı bırakarak, Osmanlı'dan yardım istemeye gitmiştir. Bu girişimden netice alınamamış, Ruslar Safa Giray'ın hanlığını kabul etmişlerdir.

1530'dan itibaren Rusya yeniden seferlere başlamış ama bu seferlerden bir sonuç alamamıştır. Halk bu dönemde Safa Giray'dan hoşnut olmadığından Kazan zümresi onu tahttan indirerek Kasım Hanı Can Ali'yi tahta çıkarmışlardır. Onun Ruslara yakınlığı neticesinde, Kazan zümresi Can Ali'yi öldürmüş ve neticede tekrar Safa Giray Kırım zümresi sayesinde tekrar han ilan edilmiştir. Bu dönemde güçlenen Kırım zümresinden ve Safa Giray'ın diğer zümrelere baskısından bahsedilir. Bu olaylar akabinde iç ayaklanma çıkmış ve Safa Giray Nogay'a kaçmıştır. Şah Ali Han ikinci kez tahta çıkarılmıştır. Fakat Şah Ali Han iki ay tahta kalmıştır. Halkın gözünde itibarını kaybettiğinden Kazanlılar Safa Giray Han'ı tekrar davet etmiştir. Safa Giray bu üçüncü hükümdârlığında Rus taraftarlarına karşı sert önlemler almıştır. Çirmişler'in Kazan Hanlığı'ndan ayrılıp Rusya'ya bağlandığı belirtilmektedir.

Safa Giray 1549'da ölünce yerine iki yaşındaki oğlu Ötemiş Giray tahta çıkarılmıştır. Küçük yaşta olduğu için annesi Süyun Bike ve Kırımlı Kaşçaklar yönetimi ellerinde bulundurmışlardır. Bu dönemde Ruslar Kazan'ı kuşatmışlar, fakat herhangi bir sonuç elde edememişlerdir. Bunun üzerine Ruslar, Nogayları, Çirmişleri ve Çuvaşları kendi taraflarına çekmişlerdir. Böylece Kazan'da birlik ve beraberlik çok zayıflamıştır. Kazanlılar barış çağrısında bulunmakla birlikte, İvan, Şah Ali'nin yeniden han ilan edilmesini, Süyun Bike ve oğlu Ötemiş Giray'ın ve yine Kırımlıların Ruslara teslimini istemiştir. Ayrıca bunlara ek olarak İdil'in sağ yakasının da Moskova'ya terk edilmesi talep ediyordu. Başka çareleri olmayan Kazanlılar bütün bu şartları kabul etmişlerdir.

Böylece Şah Ali Rus kuvvetleriyle birlikte Kazan'a girmiş ve üçüncü kez han ilan olunmuştur. Ancak, İdil'in sağ tarafının elden çıkması ve Nogaylarla yapılan savaş neticesinde Şah Ali Kazan'dan kaçmıştır. Bunun üzerine Kazanlılar Astarhan Sultanı Yedigâr'ı tahta çıkarmışlardır. Bu sıralarda Rus orduları Kazan'a yaklaşmaktaydı. Ruslar Kazan'ı muhasara ettikten sonra ele geçirmişler ve Yedigâr Han'ı esir almışlardır. İvan Grozni Kazan'ı zapt edince şehirdeki binaların, han saraylarının, mescitlerin ve hanların kabirlerinin de ortadan kaldırılmasını emretmiş. Mescitler ise kiliseye çevrilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Fatih ÜNAL, *Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi* adlı kitabını günümüz Türkçesine çevirirken, sadece çevirinin yeterli olmadığını düşünerek, tenkitli ya da mukayeseli tercüme yapmak amacıyla, yeri geldikçe bazen kısa bazen geniş izahlara yer vermek ve başka kaynaklara müracaat etmek suretiyle verilen bilgileri karşılaştırıp değerlendirmesini yapmıştır. Bu amaçla yazarın yararlandığı başlıca kaynaklar; Kasım, Kırım, Altınordu, Tatar ve Kazan hanlıklarının siyasi tarihlerini ele alan eserler, hanlıklarda idari yapıyı belirten makaleler ve Rus din adamlarının yazdıkları letopislerdir.